

ФУНКЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ: ПОНЯТТЯ Й СИСТЕМА

Правосвідомість становить собою підґрунтя й органічну складову частину організованого в державу суспільства. Вона є відбиттям правового життя останнього, правових відносин у ньому, сутності й ролі правових установлень у свідомості суспільства взагалі, соціальної групи чи особи. Це є знання про право, оцінка чинного права й роздуми про його сутність та ідеї, про зміни для його поліпшення. Отже, це не лише просте відображення об'єкта права, а й засіб впливу на нього, на всю правову систему держави. Правосвідомість – це сукупність позицій, ідей, відчуттів, що стосуються права. Вона вміщує й саме уявлення про нього, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установок у житті суспільства й держави, думки про права індивіда, його відповідальність перед іншими, перед державою і громадськістю. Правосвідомість націлена на справедливе врегулювання людських відносин, що забезпечує зберігання цілісності суспільства. У правовій літературі досить широко розробкою теми правосвідомості займалися Н.І. Матузов та В.А. Туманов.

Свідомість виникає в процесі діяльності індивідів і знаходить у ній свій прояв. Тому функції правової свідомості мають бути зрозумілими з результатів діяльності її суб'єктів. У сучасних юридичних джерелах існують деякі правила функціонування цієї правової категорії. По-перше, людина покликана до внутрішнього самозвільнення в межах закону, а не до зовнішнього самозвільнення від його рамок, як це має місце в періоди революцій, анархій і деспотизма, що призводить до руйнації держави. По-друге, вона має звільнювати себе внутрішньо через добровільне самозобов'язання і здійснювати пошуки свободи лише через закон, що є дійсно необхідним і корисним для особи й суспільства, особливо якщо він є правовим, тобто нормативно закріплюючим справедливість. Третє правило пов'язується творчою природою правосвідомості, яка виявляється як при створенні нових якісних та ефективних правових законів, так і коли вони застосовуються в реальних відносинах поміж індивідів відповідно до дійсного змісту цих законів і до правової совісті останніх [4, с. 32].

Будь-яка діяльність особи ґрунтується на мінімальній кількості її знань про об'єкти й об'єктивні умови цієї діяльності. Це стосується і правової сфери. Але правова підготовка людей не вичерпується їх формальними юридичними знаннями, оскільки можна мати їх, але не вміти ними користуватися. Варто звернути увагу на рівень практичного володіння цими знаннями, вміння використовувати право, діяти згідно з правовими приписами. Отже, правосвідомість, будучи органічним складником правотворчої і правореалізаційної діяльності, виконує роль їх механізму або інструмента. Кожній людині притаманна правосвідомість, яка, з одного боку, є джерелом, що відбиває об'єктивні потреби розвитку суспільства, з другого – одним з обов'язкових механізмів її реалізації. Як безпосереднє джерело права, вона

відображається у правових актах і впливає на процес і результати правотворчості.

Центральним компонентом правосвідомості є ціннісне ставлення до права в цілому, до його виключних норм та інститутів, до практики їх застосування і власної правової поведінки. У зв'язку з цим постає проблема правового нігілізму. Нігілізм взагалі виражає негативне ставлення до відповідних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, окремих, а інколи і всебічних сторін людського буття. Це одна з форм світовідчуття й соціальної поведінки особи. Як течія суспільної думки, він зародився досить давно, але найбільшого поширення отримав у Росії й країнах Західної Європи в минулому столітті. Нігілізм має багато відтінків: він може бути моральним, правовим, політичним, ідеологічним – залежно від того, які цінності заперечуються, про яку сферу знань чи соціальної політики йдеться (про культуру, науку, етику чи політику). Спільною рисою всіх форм нігілізму є заперечення, хоча не будь-яке заперечення можна ним вважати. Заперечення ширше, воно органічно є характерним для людської свідомості. Тому не всіх, хто що-небудь заперечує, можна назвати нігілістами. У даному випадку сам термін “нігілізм” втрачає свій зміст і ототожнюється з більш об'ємним поняттям – “заперечення”.

Функції правової свідомості та її призначення мають бути зрозумілі з результатів діяльності її суб'єктів. Система функцій правосвідомості, якщо розглядати її у формотворчому ракурсі, аналогічна функціям будь-якої іншої форми суспільної свідомості. Однак вона має свою особисту мету, настанови й характерні засоби їх втілення в реальність. Саме тому в змістовому аспекті функціональна характеристика права і правосвідомості є повторенням того, що говориться про інші форми суспільної свідомості.

На масовому рівні правосвідомість в основному лише відбиває вимоги соціальної реальності, а не активно впливає на неї. Інакше кажучи, питання про систему функцій цієї правової категорії має вирішуватися в максимальному наближенні до реальності [9, с. 407]. Зазначимо, що в межах наукових досліджень функціям правосвідомості як такої не приділяється достатньо уваги. Аналіз відповідної наукової літератури дозволяє зробити висновок, що немає єдності думок і щодо визначення функцій правосвідомості та критеріїв її класифікації.

У філософії під функцією розуміється обов'язок, певне коло діяльності – спосіб поведінки, притаманний певному об'єкту, що сприяє збереженню існування останнього або тієї системи, до якої він входить як елемент. Термін “функція” також трактується як явище, що залежить від іншого явища, є формою його прояву і змінюється відповідно до його змін. Такими загальними підходами до його тлумачення користуються і при дослідженні функцій правосвідомості. При цьому найбільш поширеними є 2 з них. Згідно з першим функція правосвідомості інтерпретуються як роль правосвідомості в організації (виборі) правової поведінки особи або груп людей [3, с. 544], як її головні соціальні цілі й завдання [2, с. 7, 8]. Другий підхід є традиційним: під функцією правосвідомості розуміють конкретні напрями і шляхи виконання нею соціальної ролі й призначення, притаманні їй способи впливу на суспільні відносини [5, с. 13].

Спираючись на наведене, можемо дійти висновку, що визначати функцію через роль, призначення явища не зовсім доречно. Адже з'ясування ролі, призначення будь-якого явища пов'язано з пошуками відповіді на запитання, для чого воно існує. А визначення функції явища дозволяє зрозуміти, як і якими шляхами в динамічній

площині досягається те, для чого воно існує.

Отже, функції правосвідомості – це основні напрями сприйняття правової дійсності і впливу на неї, які здійснюються відповідними способами, в певних формах і виражають соціальну роль і призначення правосвідомості. Назвемо основні ознаки функції правосвідомості: а) вони вказують на напрями її взаємодії з іншими елементами правової дійсності; б) така взаємодія неможлива без використання відповідних способів і форм – вербальних і невербальних, логічних та ірраціональних, інституалізованих та ін.; в) вони виражають соціальне призначення правосвідомості; г) їх предметом є певні явища правової дійсності.

Пристаючи до вивчення окремих функцій правосвідомості, визначимо наступні положення. По-перше, на практиці функції тісно взаємопов'язані, взаємопроникаючі, інколи виявляються майже одночасно, їх самостійний аналіз має суто теоретичний, отже, досить штучний характер. По-друге, конкретний перелік функцій, їх зміст будуть різними залежно від площини дослідження, класифікаційного критерію. Остання думка підтверджується тим, що в спеціальних дослідженнях науковці аналізують функції правосвідомості і за кількістю, і за найменуванням.

До основних функцій правосвідомості слід віднести відображальну, регулятивну і творчу. Усі інші розрізняються в межах 3-х названих, і залежно від рівня конкретності й аналізу питання може виокремити дуже багато функцій. Наприклад, деякі вчені називають пізнавальну, оціночну й регулятивну функції правової свідомості. У правовій літературі пропонується й детальніша функціональна структура, де вирізняються когнітивна, ідеологічна, нормативно-прогностична, регулятивна функції і функція правового моделювання. О. Лукашева виділяє такі функції правової свідомості, як ґносеологічна, прогностична, правового моделювання, регулятивна [6, с. 105, 106].

Але слід, як вбачається, погодитися з думкою, що наведене, а також подібне диференціювання функцій правосвідомості лише деталізує класичну триланкову схему [7, с. 123]. Так, юристи виділяють пізнавальну і практичну функції правосвідомості виходячи із соціального призначення свідомості. Практична полягає в тому, що правова свідомість виступає ідейним джерелом права і здійснює ідеологічний і психологічний вплив на поведінку людей. Н. Бура аналізує правотворюючу, регулятивну, правовиховну, а також функцію розвитку правової науки і взаємодії з іншими формами суспільної свідомості [2, с. 7, 8].

Поряд із загальними функціями спеціалісти з кримінального права виокремлюють спеціалізовані функції професійної правосвідомості судді: (а) нормативно-оціночну, яка включає вироблення ціннісного підходу до фактичних обставин справи з точки зору припису правової норми; (б) морально-правову оцінку поведінки потерпілого; (в) пізнавально-комунікативну, що визначає вибіркове ставлення судді до інформації, отриманої в перебігу судового слідства, і скерованість спілкування з метою створення в процесуальній діяльності суддівської колегії.

Суть відображальної функції полягає у відтворенні явищ правової реальності, чинного права за допомогою певної суми знань, понять, уявлень, оцінок і поглядів. Відображення права здійснюється в процесі пізнання, оцінки й рефлексії, тобто усвідомлення людиною самої себе в дійсній реальності.

Засобами пізнавальної функції в правосвідомості виробляється певна сума пра-

вових знань, ідей, категорій і поглядів, що є результатом інтелектуальної діяльності. З її допомогою правосвідомість формує розуміння права в особистому оточенні людини на підставі не безпосередньо видимого в повсякденній практиці, а через виявлення закономірностей правового життя, що є прихованим від сприйняття рушійних сил і засобів.

Правові знання завжди викликають в індивіда певне оцінювання. Оцінювальна функція породжує відповідне емоційне ставлення особи до різних сторін і явищ правового життя, де використовуються досвід і правова практика. Емоційне ставлення відбивається у визначеності й вагомості юридичних знань у конкретній ситуації чи в перспективі з погляду індивіда чи групи людей. До змісту правосвідомості належать 4 групи оцінювання – права, його принципи, норми й інститути. Існує правова поведінка суб'єктів та об'єктів діяльності – злочинців, правопорушників, і правоохоронних органів – прокуратури, адвокатури, суду, юстиції й органів внутрішніх справ. Результатом оцінювання є визнання поведінки правомірною чи неправомірною (тобто протиправною). А якщо останню демонструє спеціальний суб'єкт, наприклад, посадова особа чи працівник правоохоронних органів, це також є порушенням законності.

Рефлексивна функція пов'язана з інтелектуальним самоконтролем, крім того, вона передбачає самооцінку людиною своєї правової поведінки.

Регулятивна функція є центральною в системі функцій правосвідомості. Регулювання, з одного боку, – це спрямування до дій, наказ до певного вчинку, а з другого – встановлення рамок поведінки, заборона виходити за їх межі. Головне соціальне призначення цієї функції – регламентувати діяльність людей у різних суспільних відносинах відповідно до закону, що забезпечує інтереси індивіда, суспільства й держави в цілому.

Правосвідомість взагалі відіграє регламентуючу роль у процесі правореалізації, в тому числі при вирішенні юридичних справ, прийнятті правозастосовчих актів, усіх видів конкретних юридичних рішень. Тут діє професійна юридична правосвідомість [1, с. 173-175].

Однією з особливостей правосвідомості є її нормативний зміст, тому вона зобов'язує до певних дій на підставі й за результатами співвідношення можливих варіантів поведінки з правовими приписами й нормами. Нормативне вираження суспільних цілей та обов'язків громадян є змістом нормативної функції правосвідомості як різновиду функції регулятивної.

Але право має не лише нормативну функцію, а й ціннісну природу. Регулятивна функція правосвідомості здійснюється також за допомогою правових настанов і ціннісно-правових орієнтацій, що синтезують у собі всі інші джерела правової активності. Результатом цієї регуляції є поведінкова реакція у вигляді правомірної або протиправної поведінки. Тому в межах цієї функції варто виокремити ціннісно-орієнтаційну функцію як відносно самостійну.

Як свідчить практика, чим вищий рівень правосвідомості суспільства, тим яскравіше виражена її регулятивна роль у корегуванні поведінки людей згідно з нормами права, тим більше поваги виявляється до законності й правопорядку.

Правосвідомість також виконує творчу функцію, сутність якої виявляється в активному діяльнісному ставленні суб'єкта до правової реальності, у здатності створювати правові ідеали, нові правові поняття й відносини, що закріплюються в нор-

мативно-ціннісній побудові права. Творча функція знаходить свій найбільший прояв у нормотворчості (закономтворючості). Нормотворчість є не тільки процесом, що дає змогу враховувати зміни в соціальній реальності й оформлювати її відповідно до суспільних вимог, а й проявом активного впливу суб'єктивного чинника на правове життя.

Важливу роль у творчій функції правосвідомості відіграє також функція тлумачення права, яка покликана забезпечити повну і всебічну реалізацію норм права в діяльності виконавчих органів, органів суду і прокуратури при здійсненні громадянами й організаціями своїх юридичних прав та обов'язків. Цим вона сприяє одно-стайному розумінню й застосуванню правових норм на всій території їх дії, забезпечує правильне трактування законності і стабільності правопорядку в різних сферах суспільного життя. Трактують норм права має 2 напрямки – усвідомлення (для себе) і роз'яснення (для інших). Усвідомлення змісту норми права є необхідною передумовою для правильного сприйняття (розуміння) й реалізації її вимог. Роз'яснення здійснюється, коли в процесі з'ясування норми виявляються якісь незрозумілості в її змісті. У такому разі необхідно додаткове тлумачення дійсного змісту правової норми. Усвідомлюються всі норми права, а роз'яснюються лише ті, з приводу яких існує потреба в додаткових зауваженнях у силу неточностей словесного вираження чи неправильного застосування цих норм на практиці.

Таким чином, після усвідомлення правової норми не завжди відбувається роз'яснення її змісту. Тлумачення становить собою інтелектуальну діяльність, у процесі якої з наукових позицій пізнаються глибинні властивості права, об'єктивно й достовірно викладається суть приписів, що містяться у правових нормах. Ефективність цього процесу залежить від рівня правосвідомості тлумача. Чим вище рівень правосвідомості тих, хто усвідомлює чи роз'яснює зміст норм права, тим менше вчиняється правопорушень, тим повніше задовольняються права і свободи особи.

Список літератури: 1. *Абдулаев М.И.* Теория государства и права: Учеб. для вузов. – СПб: Питер, 2003. – 397 с. 2. *Бура Н.А.* Функции общественного правосознания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ин-т гос-ва и права АН УССР. – К., 1985. – 22 с. 3. *Гойман-Калинский И.В., Иванец Г.И.* Элементарные начала общей теории государства и права. – М.: Право и закон, 2003. – 544 с. 4. *Ильин И.А., Мельвиль А.Ю., Федоров Ю.Е.* Демократия и демократизация // Полис: Полит. Исследования. – 1996. – № 4. – С. 32. 5. *Колотов А.Ф.* Правовое сознание в условиях обновления советского общества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1991. – 220 с. 6. *Лукашева Е.А.* Социалистическое правосознание и законность. – М.: Юрид. лит., 1974. – 344 с. 7. *Мамут Л.С.* Правосознание // Общественное сознание и его формы: Учеб. для вузов. / Под общ. ред. В.И. Толстых. – М.: Политиздат, 1986. – С. 108-143. 8. *Мухаев Р.Т.* Теория политики: Учебник для студ. вузов – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 624 с.

Надійшла до редакції 19.09.2007 р.